

ПИСМА МЕЖДУ ИВАН РАДОСЛАВОВ И ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Стоян Илиев

ДВАМАТА МИСИОНЕРИ

През 1928 г. със съдействието на Писателския съюз и с личното застъпничество на Т.Г.Влайков Иван Радославов е назначен за главен библиотекар в Пловдивската народна библиотека и музей. „Заминах за там — пише Иван Радославов, — като се уговорихме с Траянова за тясно сътрудничество въпреки раздялата, защото много от редакционната работа щеше да легне на плещите на моя приятел. И това си обещание ние изпълнихме до края на съществуването на списанието.

Пресякоха се хубавите въпреки всичко срещи между нас, разговорите до късно среднощ за литература, изкуство, за политика, за злободневните въпроси. Трябваше сега отдалеч да нареждаме списанието, да поверяваме на хартията мъките и тревогите си. Особено тези на моя приятел, който изнемогваше и скоро трябваше да изпита нови удари на съдбата. Неговият личен живот вземаше трагичен характер.“¹

Иван Радославов прекарва близо седем години в Пловдив. През тези години Теодор Траянов живее в София на ул. „Гладстон“ 37, а след това окончателно се преселва на ул. „Белчев“ 11, където живее до смъртта си. „Ние не обичахме много писмата — продължава Радославов, — чакахме винаги възможност да се видим лично и се наприкажем. От това време най-вече са запазени в архивата ми негови писма. Тези писма, както и моите, носеха злободневен характер по някои факти из нашия тогавашен литературен живот, а някои от тях, особено неговите, имаха личен характер — за нравствените страдания, на които той беше изложен във връзка със семейните неуредици (семейството му беше във Виена), в грижите да облекчи положението си, което беше много тежко, и за отношението на някои фактори, които ограничаваха всекидневното му. Езикът в тях е остър до крайност, рисувайки досега му с хора от литературния свят и с тези, които нареждаха догава културния живот в страната. Не можеше и другояче да бъде, когато той се бореше с една действителност, в която не се намираше изход. Те, разбира се, не бяха писма на отчаяние, на песимизъм, но силата на волята и духовното равновесие, което той умееше да пази, се изливаха в едно проклятие към тази действителност. Той имаше жестоки слова, може би понякога пресилени и преувеличени, но в края на краищата те се излъчваха като едно заслужено проклятие към съвременниците, които, признавайки от немай-къде таланта му, се надпреварваха да му поднасят какви ли не горчивини. Тези писма не са литературни писма, каквито се пишат обикновено с оглед на потомството. В тях той, пък и аз, не говорехме за онова, което ни вълнуваше — за литература, за изкуство, това, което споделяхме години наред в своите дълги беседи деня и ноща; те са само документ, човешки документ за душевното състояние на автора им.“²

И аз, божем завладян от изследователска страст, заминах за Пазарджик, където се съхранява въпросната кореспонденция между Теодор Траянов и Иван Радославов. Радостта ми беше безгранична, когато любезният директор на Окръжния архив др. Цветан Гиздов ми предостави на разположение четири кутии, в които се пази това изключително богатство.³ Наред с някои лични вещи на Теодор Траянов, като писалката, с която е писал „Пантеон“, многото оригинални документи и фотографии, за мене естествено най-голяма ценност представляваше кореспонденцията му с Иван Радославов. Ще спомена, че в архива на Траянов се палят и рядко интересните писма на Дора Дюстабанова до него, за които ще стане дума на друго място. Всичко това е предадено от Вера Балабанова, която се е сетила още приживе на Траянов да създаде албум от тези писма и на нейната събирателска дейност е помагал и самият поет.

¹ Кирил Христов, Димитър Бояджиев, Теодор Траянов в спомените на съвременниците. С., 1968, с. 552—553.

² Кирил Христов, Димитър Бояджиев, Теодор Траянов. . . , с. 554.

³ Пазарджикски окръжен държавен архив, ф. № 757, опис № 1, а. е. 29.

Тя е държала в течение на тази си дейност и Иван Радославов. „Затова — пише Вера Балабанова — и самият критик прибави в албума ми с писмата му и писмата на Теодор до него (за жалост малко, другите пропаднали при различни смени на квартирите; известна част останала в Швейцария) и сам ми надписа съответния албум. Писмата на двамата приятели не били писани с оглед да бъдат публикувани, а само като потребност за интимна размяна на мнения по наболели литературни, обществени и лични въпроси.“⁴

Колко много Траянов държал на кореспонденцията си с Иван Радославов, можем да съдим и от следното свидетелство на Вера Балабанова: „Теодор нямаше архив. В статята му освен няколко хвърчащи листове, ръкописи и отделни стари стихове нямаше друго. На масата му стояха подвързаните томове на „Хиперион“. Държеше в нощната масичка до леглото писмата на Дора Дюстабанова и Иван Радославов, както и една канцеларска папка със семейни портрети, връзка писма от разни хора, свидетелства, рецепти, няколко изрезки от вестници.“⁶

Много от писмата между двамата приятели са загубени, други ги е задържала у себе си Вера Балабанова, но и тези, с които разполага Окръжният архив в Пазарджик (от Теодор Траянов — 34, а от Иван Радославов — 74 на брой), са достатъчни, за да навлезем в атмосферата на епохата, да почувствуваме големите мъки, с които се ражда всяка нова книжка на „Хиперион“, да се запознаем с вътрешните взаимоотношения на българските символисти и най-вече да навлезем в личното битие на двамата големи приятели. Она, който не е прочел тези писма, както и кореспонденцията между Теодор Траянов и Дора Дюстабанова, трудно ще придобие реална представа за този сложен човек и оригинален поет, който живее със самочувствието на истински мисионер в българската литература. Ще подберем от тях отделни фрагменти, които според нас заслужават по-специално внимание.

От цитирания пасаж на Иван Радославов вече имаме ясна представа за характера на тези писма. Радославов открива кореспонденцията си с думите на Херцен: „... Ще разберат ли, ще оценят ли бъдещите хора целия ужас, цялата трагическа страна на нашето съществуване? ... Нека те се спрат с мисъл и тъга пред камъните, под които ние ще спим: ние заслужаваме тяхната тѣга.“

За да няма никакви недоразумения относно същността им, в предварителните си бележки към писмата Иван Радославов отново подчертава, че те имат „съвсем интимен характер“, че в тях няма „нищо замаскирано“, „всичко е открито, свободно изразено, без оглед на добрата дума или изисканата фраза“, че те са написани „под напора на чувствата и тревогите, които са им дали живот, защото наистина това чувство и тази тревога в случая, стимулирани от суровостта на една жестока действителност, са излизали на пръв план въпреки непрекъснатия и интензивен живот, който е бил и си остава съдба за цялото битие на авторите на писмата“. Радославов отново предупреждава, че „Изследователят може да намери някои може би не съвсем точни оценки на фактите и личностите. Често пъти гневният тон на една такава стихийна и поривиста натура“ като Траяновата ги характеризира като тон и отношение, но в тях личи „жестоката жизнена и лична трагедия на двамата кореспонденти“.

Такова предупреждение още повече изостря любопитството към тези писма и, както обичат да се изразяват изследователите, започнах с наостървен интерес да разчитам пожълтелите страници. Един от учителите на Траянов казва, че простосмъртните нямат право да печатат своите писма, освен ако не са афектирани глупаци и не желаят да се представят като такива. Има нещо неприлично да се ровим в интимните подробности от живота на дадена личност и затова добре разбираме съображенията, които Радославов споделя. Но малкото, което знаем за Траянов, оправдава изкушението ни да надникнем в неговата кореспонденция и се запознаем със слабо осветлени страници от неговия живот. Освен това оцелелите писма дават богат материал за характеристиката на поета и ще помогнат на читателите да превъзмогнат редица предубеждения спрямо него. Те са особено ценни за нас, защото той (по признанието на Вера Балабанова) не е държал за създаването на свой архив, много от ръкописите си унищожавал, за да не попаднат в ръцете на непризваните, а също така и за да се избягнат възможните съб-

⁴ Вера Балабанова. Теодор Траянов. Литературни анкети. С., 1980, с. 55.

⁶ Пак там, с. 54—55.

лазни от публикуване. Освен това, както ще видим, в тях става дума за неговите взаимоотношения с различни хора, които в течение на времето претърпяват изменение. Интимните подробности, с които се запознаваме, ни помагат да разберем колко труден и колко трагичен път извървява той, с каква героична самоотверженост се отдава на предприетото дело. Преди всичко Траянов е бил болен човек, който не знае къде да търси облекчение на своите болести. По това време той е и без работа. Но поетът продължава да работи с голям замах, изгражда свия „Пантеон“, преработва „Песен за песните“. Макар писмата на Траянов до Радославов да отразяват само отделен период от биографията му, в тях се засяга един широк кръг от теми, поетът се докосва до много въпроси, отнасящи се до цялото му творчество. В тях много ярко се откроява не само поетът Траянов, но и човекът Траянов. Взети в тяхната цялост, те са по-любопитни, отколкото всякакви спомени за него.

Когато започнем да четем писмата на Траянов, отначало те възбуждат у нас едно сложно чувство, което най-точно може да се определи като изненада. До този момент аз имах една по-друга представа за поета Траянов, която си бях изградил въз основа на стихосбирките и спомените за него. Ако под писмата му не стоеше неговото име, трудно щях да повярвам, че те са писани от същата ръка, която създава „Химни и балади“, „Романтични песни“ и „Пантеон“. В тях няма да откриете нито особено оригинални мисли и идеи, нито интересни наблюдения и хрумвания, нито особена задушевност. Но понеже са писани от ръката на Теодор Траянов, неинтересното става характерно и психологически любопитно. В четливо изписаните думи личността на поета малко по малко започва да израства пред погледа и той се представя като жив човек със своите човешки тревоги и изпитания, неговият портрет оживява, чертите му стават по-пластични и осезателни. Ние се натъкваме на трагическата безпомощност на поета, виждаме колко трудно се ориентира в съвременната му литературна действителност, как винаги иска онова, което трудно може да получи. Даже когато успява да придобие нещо ново в живота си, той се спира посред пътя, оглежда се подозрително наоколо и сам се удивлява на постигнатото. Виждаме как високото самочувствие на Траянов се съчетава с една болезнена мнителност, проявена даже към близките съратници. Неговите оценки за други поети и литератори са субективно капризни, настроенията му са неустойчиви, той лесно се отчайва, не вижда в съвременната му действителност нищо светло, нищо утежително, животът му изглежда царство на жестоки случайности. Поетът изпада все повече и повече в бедствено положение, той е оставил във Виена жена с три деца, първородният му син Васко умира в Белгия при загадъчни обстоятелства, той буквално гладува, а трябва да изпраща пари на семейството си. Неговите поетически радости се оказват мимолетни, надеждите му — измамни. В този свят на безсмислени случайности той се чувства много зле. На какво да се опре? В какво може да търси утеха? Как трябва да живее? Или по-точно казано, с какво може да преживява? Неговите очаквания за един спокоен творчески живот и за едно по-справедливо признание от страна на съвременниците не се сбъдват и той започва да се страхува от живота.

Понеже има нещо дълбоко родствено между съдбата на Теодор Траянов и Иван Радославов, за критика писмата на поета са „светъл лъч в тъмното царство“. Пристрастията на поета и критика са едни и същи, естетическата и нравствената присъда, която те произнасят за отделни техни съвременници, говорят за идейно-естетическа им еднородност. Техните мисли по различни поводи са толкова тъждествени по общия дух на съжденията им, че ако ги цитираме, без да назоваваме имената, трудно ще ни бъде да кажем кой от двамата е писал някои редове. Често пъти двамата приятели подчертават, че са обречени на страдания, че са прокълнати, че „каквато ги е залюляла, такава ще ги закопае“, няма спасение, краят е съвсем ясен. Те са неспособни към съвременната им варварска действителност, но трябва с достойнство да носят своя страдалчески кръст. Тяхното мъченическо самоотрицание и самопожертвувателност ще се оцени от бъдещите поколения, сега те са принудени от обстоятелствата да търпят най-големи изпитания, защото мисията, на която са се посветили, изисква не само продължително волево напрежение, но и големи жертви. Затова трябва да се търпи и да се чака благоприятния момент, когато „непременно ще ги потърсят“. Тях не ги дооценяват, отнасят се враждебно към делото им, но ще настъпи часът на разплатата.

Обикновено писмата между двамата приятели започват с делови разговор за състоянието на „Хиперион“. Макар Радославов да е в Пловдив, той много внимателно следи всяка нова книжка, дава конкретни препоръки за отделни статии, вербува нови сътрудници. „Пък нашият „Хиперион“ има вече традиция, а не е едно случайно издание, каквито господ толкова е наспо-рил по грешната българска земя“ — пише Радославов на Траянов. Той не може да бъде безразличен към това, което е „нашият собствен живот, нашата собствена съдба“. Трябва да се държи за приемствеността на поколенията, а не да се заобикаля вече постигнатото. Младите трябва да се научат да уважават онези, които вървят пред тях и разчистват пътя им. Освен това не бива да се забравя, че „Хиперион“ се намира в остра опозиция с утвърдилia се вкус на публиката, че той се оказва в такъв „остракизъм по отношение на официалната културна България“, както никога друго списание не е изпитвало върху себе си. „Но ние сме твърде безсилни и в това безсилие съзерцаваме как се подронва собственото ни дело. Време е делото на „Хиперион“ да се превърне в плът и кръв, да се почувствува в живота, да се наложи.“ Вече няма място за отстъпление, теренът е завоюван, движението на символизма се е наложило в съзнанието на всички, трябва да се настъпва, да се атакува, а не пасивно да се съзерцава как се руши придобитото с такива скъпи жертви. „Хиперион“ трябва да излезе от изолацията и талантливото и силното да намери място по неговите страници. Трябва да се привлечат особено по-големите имена като Елин Пелин, Влайков, Стаматов, литературноисторическата му страна да се поразшири, трябва да се използва сътрудничеството на младите таланти, в него да заемат своето място спомените и мемоарите, които осветляват миналите епохи, да се държи в течение обществото за извършеното в областта на духа у нас и в чужбина. Така ще нарасне и значението на „Хиперион“. Ето какви идеи навествяват Иван Радославов в края на 1928 г.: списанието съществува вече близо осем години и той мисли, че е назряло времето за преосмисляне на неговата цялостна дейност и за известно преориентиране към писатели и публика. На подобна идея го навежда и обстоятелството, че макар да се боят от тях, враговете не изпускат случая да ги дискредитират. Крайно време е да се спечели широката читателска публика за тяхното голямо дело. Затова трябва да се промени и тактиката на списанието и да се разшири неговата естетическа програма. Списанието трябва да „поразшири полето на задачите си: от художествено да се превърне в културно-обществено“, да стане като списанието на техните френски събратя „Меркюр де Франс“ — „пълнен изразител на съвременния френски дух“. Нашата интелигенция никога не е обичала кръжковската самоизолация и самозатвореност и това добре го разбират Траянов и Радославов. На едно място критикът дори заявява, че той повече се интересува от читателите на списанието, отколкото от неговите сътрудници.

Но кореспонденцията на Теодор Траянов и Иван Радославов е особено любопитна не само с разкриването на атмосферата около „Хиперион“, а най-вече с принципите, въз основа на които се изграждат техните отношения. Заради Траянов Иван Радославов е бил готов да направи преоценка на своите вкусове за съвременни писатели. Траянов има огромно влияние върху неговия живот, той изпитва към него не само идейно-естетическо, но и вътрешноемоционално влечение. Поетът се отнася към критика също с голяма любов. Дватама живеят с чувството, че са призвани да обновят българската литература, че ги свързва някаква обща мисия. Те виждат своята трагедия в това, че са се родили много рано и трябвало да се сблъскат със същите трудности, с каквито са се сблъскали романтиците Клайст и Хьолдерлин в Германия и Белински в Русия. „Много рано, много рано сме се родили, скъпи ми приятелю“ — пише Радославов на Траянов. Друг път той пак повтаря: „Какво да се прави — орисия! . . . Кой ни е крив, като сме се родили в тази нещастна страна с повече чувство за достойнство и гордост човешка! Пък при това с повече пламък в сърцето и оправдание на земята!“ Тъкмо затова те се намират „в жестока немилост от този глупав български живот“. Но те трябва да стискат зъби и да чакат своя ден: „Аз знам — пише Радославов, — че един ден нас с благодарност ще спомнят за извършеното; но кой знае днес колко кръв е изтекла от огромната рана на сърцето, с каква мъка и с цената на каква жертва всичко това е изкупуено!“ Съдбата ги призовава да бъдат духовните водачи на този народ и те няма да избягнат от нея. „Историята ще каже своето, тя няма да гресни, макар да не е изтекло още нашето време“ — подчертава Радосла-

вов. Сега тях ги отричат, наричат ги маниици, нападат ги от всички страни, но „равно или късно ще ги потърсят“.

Мисионерство — ето думата, която най-точно изразява тяхното самочувствие. „Убеждавам се все повече, че ний сме се родили с една голяма мисия за тоя беден, добър наш народ — пише в едно писмо Траянов на Радославов. — Защото я си представи нашата литература без нас двамата?!? Какво раздухване на посредствеността би се получило. . .“ Цялата енергия на техните душевни сили се основава на това самовнушение и самочувствие на двамата приятели. В този смисъл за тях е характерна една непреклонна последователност и един праволинеен максимализъм, който е проява на всеки фанатизъм. Изоляцията, в която се оказват в нашето културно-обществено развитие, откъснатостта от националната почва все повече засилва тяхното самочувствие. Двамата приятели все по-често изпадат в месиански екстаз, който придобива следния израз: българският национален дух трябва да се спасява от вековната изостаналост, а заедно с него и българската литература. Те са призваните да сторят това.

Нищо не спомага така за утвърждаването на месианското самочувствие, както житейските несгоди, преследванията, гоненията, борбата за преодоляването на всички перипетии от материален и духовен характер. Двамата приятели работят в атмосферата на непрекъснато мъченичество и ние не можем да отминем с безразличие тяхната трудна съдба. Теодор Траянов чувства, че всичко в неговия живот се слага твърде фатално, че разни обстоятелства пречат за назначаването му на постоянна работа. Критиците, които ценят неговия принос в поезията, така и не пишат очакваните статии. Единствен негов голям ценител си остава Иван Радославов. Не може дълго време да се издържи на такова високо напрежение. В края на краищата и най-силната воля се сломява, най-възвишените мечти се прекършват, тогава настъпва пълна апатия и всичко започва да изглежда безсмислено. В такъв момент Радославов заявява, че иска да приключи с „всички амбиции, надежди, творчески импулси“, даже с литературата, защото намира, че няма никакъв смисъл да се твори. Ето как обяснява той причините за това си състояние: „Да хвърлиш толкова мисъл в тази пошла до отвратителност съвременна българска литература, да си пожертвувал най-скъпото от годините и младините си, да си дал толкова много и да видиш как всичко това остава „празен звук“, глас в пустиня, кажи, не може ли това да докара до апатия, дори и най-коравия и упорит човек, какъвто е приятелят ти?“ Радославов казва за себе си, че не е „сентименталист“, че не храни никакви илюзии по отношение на съвременната му действителност, че мрази „книжните“ теории и не обича да се самозалъгва с празни мечти, че на него всичко му е ясно и затова му е толкова трудно в живота. През всички епохи големите творци се намират в „остракизъм“ със съвременната им литература. Те са заобиколени с врагове, които дебнат всяка тяхна стъпка и не могат да ги понасят, защото заплашват тяхното нищожно съществуване. Радославов пише своята „История“ и се заканва да докаже „веднъж завинаги цялото скудоумие“ на академичната мисъл. Той иска да постави на колене всичките си противници. Едно такова самочувствие има всичките признаци на идейно и естетическо самоопиянение, то сковава техните мисли, чувства и действия и то дава отговор на въпроса, защо Теодор Траянов и Иван Радославов се намират под влиянието на нищешанския индивидуализъм, включително и на нищешанския анархизъм? Защо, противопоставяйки се на изостаналостта на българската литература, те на първо място изтласкват своята субективна изключителност и избраност?

Много е любопитно да се види как Иван Радославов обяснява мисионерството на Теодор Траянов. Той настоява, че не бива да се смесва движението на Немското възраждане в края на XVIII и началото на XIX в. с агресивността на кайзерова империалистическа Германия: „Немското възраждане — пояснява той — с неговото мисионерство беше едно дълбоко хуманитарно европейско и космополитично движение. Че това е така, се вижда от факта, че възраждането на славяните на Запад беше тласнато и вдъхновено от този немски месианизъм — дотам, че дори политическата история на някои от тях, като чешката история на Палацки, беше възможна чрез грижите на немски меродавни среди. Какво общо има между месианството на Хьолдерлин, на Клайст, на Шилер и Гьоте, на Новалис и Тик, с това, което бе Пангермания? Току-така ли светът говори за Ваймаровска и кайзерова Германия? Ако Траянов беше в преклонение пред месианството на Немското възраждане, това показва само, че той е там, където беше

и нашето възраждане, към което той винаги имаше такъв пиетет и което беше дошло като добавъчно ехо на възродителните хуманитарни и народностни движения на Запад. Тук може да има само един правилен извод: че Траянов е една от последните — последната брънка от веригата великани на българското народоносно възраждане. Така го знаеше и така го чувствуваше цяла България.“

Засега ще отнимем мястото, което Радославов отрежда на Траянов в историята на нашата литература. Съвсем ясно е, че става дума за духовен, а не за расов месианизъм. Друг е вече въпросът, доколко може Траянов да се отнесе към „веригата великани на българското народносно възраждане“! Това е една от големите заблуди не само на Радославов, но и на самия Теодор Траянов. Сега по-интересно е да проследим докрай аргументацията на Иван Радославов: „Кой народ — пита той — не вярва в една своя мисия? И изобщо има ли народ, който да не вярва в себе си? Защото мисионерството на един народ не е ли дълбоката му вяра да извърши дела, достойни за духовния му и творчески гений? Какво беше славянофилството на Херцена и Бакунина, на Киреева и на братя Аксакови, ако не типично и пълно с мистична вяра руско мисионерство? Но какво общо има това славянофилство с неговия мрачен израстък — славянофилството на царете, на Кактова и Победоносиева? И какво общо може да има между днешното славянофилство с него? Какво общо имат великите завети на нашето възраждане, типично българско месианство, с налудничавите възжеления на Фердинанда и кликата около него? И ако българското обединение беше негов блян и ако това непременно значи „великобългарски шовинизъм“, то къде би трябвало да вредим неговия велик учител и предходник Ботйова, който със свещен трепет произнасяше словата: България, Тракия и Македония? „Германофилството“, и „шовинистичното“, и „великобългарското“ у Траянов беше неговата фанатична любов към родината и народа му, безграничната вяра в неговите жизнени творчески сили. Така, той беше съвършено прав, казвайки един ден: какво собствено искат да кажат? Великобългарин! Да. Малкобългарин аз не мога да бъда!...“

Тази своя тирада Иван Радославов написва през 1945 г. явно в отговор на някои обвинения срещу Траянов, които той счита за неоснователни. Фактът, че той свързва месианството на Траянов с Българското възраждане, говори за неговото пълно разминаване с творчеството на поета. Той смесва две съвсем различни явления: националното възраждане като движение на народностното самосъзнание и личния месианизъм на индивидуалиста. Теодор Траянов и Иван Радославов неведнъж заявяват, че са индивидуалисти и свързват своя индивидуализъм не с кого да е, а с Ницше. Това особено личи от писмата, които ще цитираме по-нататък. Понееж тук става дума за индивидуалистичен месианизъм на изключителни и редки единици, срещу тях, смятат те, се изправя „организираната посредственост“. Мисионерът трябва да спасява нацията със собствени сили, оттук идва необходимостта от високо самочувствие. Щом като той не може да се опре на никого освен на себе си, единственото спасение е в стоическото самообладание, лишено от всякакви сантименти. Мисионерът като избрана личност е призван да изтърпи най-големите страдания на земята, да преглътне всички унижения в името на върховния дълг. Въпреки недостойните житейски обстоятелства той трябва да издържи на всяка цена, да извърши нещо, което е пряко силите на целия колектив и ако е необходимо, той трябва да пожертвува и живота си, да пожертвува най-скъпото, включително и децата си. Всичко това няма нищо общо с обикновения човешки дълг, то излиза извън пределите на обикновените човешки изисквания. Това самочувствие, което съвсем ясно се откроява в писмата на двамата приятели, се превръща за тях не само в мащаб за творческа дейност, но и в критерий за нравствена преценка. Това води до приповдигнатия тон на техните писма, до известна екзалтираност, до някакво самоопиянение, създаващо предпоставки за един духовен авантюризм, който е истинска стихия за всяка избрана личност. Същевременно то е свързано и с една индивидуалистическа претенциозност, с възприемането на една изключителна възискателност, с преувеличаването на чувството за своите права пред обществото, свързано е и с дълбока неудовлетвореност от собственото творчество. Трудът на поета и критика се превръща в истинска мъка, макар в него те да откриват единствения смисъл на своя живот.

Всеки мисионер, независимо какъв е той, трябва да предложи своя програма в живота. Такава програма предлагат Траянов и Радославов: както вече знаем, те искат да създадат ед-

но модерно символистическо списание и затова залагат на „Хиперион“. Но срещу тях се изправя „златорожската мафия“ и „наш Владо“ се превръща в „главен конкурент“ на хиперионовото братство. „Златорожските пушове“ не могат да търпят вдъхновителите на „Хиперион“. Тук не става дума за естетически позиции, а за противопоставяне на личности, които имат претенцията да ръководят литературния живот на страната. Водачките амбиции на Иван Радославов се сблъскват с водаческите амбиции на Владимир Василев и те стават смъртни врагове. Те взаимно се дебнат и използват всеки удобен случай, за да изразят своята омраза. Тази тяхна омраза се изгражда не само на литературна почва, тя има и чисто житейски подбуди. Траянов се бори да започне работа като драматург на Народния театър, а там му препречва пътя Владимир Василев, който се чувствава господар на положението. Борбата за хляб се оказва по-силна от всякакви дипломатически съображения и идва момент, когато тя излиза на преден план в отношенията им.

От писмата на двамата приятели разбираме колко много те разчитат на „Историята“ на Иван Радославов, за да се „постави всичко на мястото му“, естествено е Владимир Василев да я очаква и ето какво той мисли за нея, когато тя се появява на бял свят: Радославов обичал патетичните думи и претенциозните фрази, които се „подпалват като капки от бензин“, той не си служи с аргументи, а упражнявал риторическото си изкуство. Вл. Василев е особено недоволен, че Радославов посвещава на Траянов 18 страници и че цялата българска литература за него се „фокусира“ в творчеството на този поет. Той упреква Радославов в това, че статията му за Траянов се превръща в „псалмопееие, в най-висок регистър“ и се отдава на тази професия с рядко усърдие. Траянов станал за Радославов „fata morgana“, която затулва всичко останало пред очите му. И понеже на великия поет му бил необходим велик критик, той се превръща в негов херолд. Нещо повече, Радославов се посвещавал изцяло на школата на символизма, след като на Запад тя била вече отшумяла. Борел се за нещо, което е мъртво. Но критикът искал да докаже, че всичко преди било „предистория“ към символизма и респ. към творчеството на Траянов. Но цялата си мъдрост Радославов бил почерпил от встъпителната статия на Реми дьо Гурмон към книгата му за френските символисти. Радославов бил хипнотизиран от думата „символизъм“ и от едно име — Траянов. За него българският символизъм бил най-дълбокото, най-наситеното откъм идеи и постижения литературно движение. Неговите представители били по-жизнени от предшествениците си. Възраждането, епохата на Вазов, на Пенчо Славейков отстъпвали по значение пред Траянов. Нещо повече, Радославов считал символизма и за широко културно-обществено движение, превръщал го е в секта, която работи за авторитета на Траянов, искал да подчини Дебелянов, Лилиев, Ем. Попдимитров под името му, като боабаб Траянов простирал сянката си над тях, без да държи сметка, че те бягат от сянката му като от смърт. Защото нищо общо не можело да има между идейно-схематичната поезия на Траянов, чиято проблематика е толкова отвлечена, с непосредствената, интимната, най-простата и дълбоко личностната лирика на Дебелянов; или между неговия стих, който чатка без звук и без нюанс, и среброкрилата песен на Лилиев; или между народните жалби на Трифон Кунев и меко стелещите се негови „Зарници“ — и тържествено-парадната натегнатост на Траянов! Това били прогиположени светове, които ямят нищо общо помежду си. Дебелянов и Лилиев били рязко отрицание на Траянов, взрив под кулата на неговото „громовержество“, възвръщане от „титана към човека“. Няма спор, че Радославов е един фанатик на школата, който се е самозабравил. И ако се изтръскала неговата „Един вид българска литература“ от подобни нелепости, сигурното, което щяло да остане от нея, е „заглавието и корицата“.⁶

Така мисли „наш Владо“ за Иван Радославов и неговия кумир Теодор Траянов. Двамата амбициозни критици превръщат своите списания в мерило за стойностите на съвременната литература и техните естетически предпочитания стават абсолютен критерий към всяка творческа личност. Този критерий трябвало да се приеме безпрекословно или напълно да се отхвърли. Тук няма среден път на движение, няма място за колебание в избора, който трябва да се направи веднъж завинаги и направен — трябва да се следва без никакви съмнения. Нетърпимостта, безапелационните присъди, взаимните разпри, котерийните боричкания са толкова ха-

⁶ Златорог, 1935, кн. 6.

актерни за подобни групировки, че те понякога определят атмосферата на епохата. Достига се до парадоксалното положение всички да говорят против мафиите и да не могат без тях. Извършва се едно взаимно оклеветяване и самоотравяне.

Кореспонденцията на Траянов и Радославов, от друга страна, окончателно разбива мита за някакво единство на символистическото движение в българската литература. В него влизат поети, които принадлежат към различни групи в идейно-естетическия смисъл на думата. Между тях има поети, които скъсват със символизма и открито застават на революционни позиции като Людмил Стоянов. Други отпадат от „братството“, понеже с поведението си стават подозрителни, такъв поет е Трифон Кунев; трети се ориентират към други списания и минават под закрилата на други авторитети — такъв е Лилиев, за когото често става дума в разглежданите писма.

От спомените за Траянов знаем, че през последните години на живота му той се намира в много добри отношения с Лилиев, че последният ласкаво го наричал Тео, ценял го като поет. За техните взаимоотношения пише и Вера Балабанова. Траянов е бил крайно придирчив към всяка дума и обичал да се съветва с Лилиев: „Двамата с Лилиев — пише тя — се виждаха не само в Народния театър, където работеха заедно, а си даваха срещи и по сладкарници, за да си побъбрят спокойно. Годиците ги бяха вече умъдрили, намирайки общ и висш език в разбирането на изкуството. — В кореспонденцията от младини Траянов буйно и силно е изказвал възмущението си от Лилиев пред Иван Радославов и сигурно пред някой друг близък. Беше в разгара на борбата за хляб и затъването му в безизходицата на дългове и гладуване, в което го тласкаха „осигурените“. Тогава можеше да пише така:

„Т. — както винаги, излъга и тоя път, нахално и низко. Малък и подъл човек, както и. . .“⁷

Когато печатат второто издание на „Български балади“, Вера Балабанова заедно с Траянов коригират колите: „И след като се взирахме надлъж и нашир по страниците и нищо вече не намирахме, той отнесе колите на Николай Лилиев. Какво беше нашето изумление, когато този небивал коректор откри двайсет и два пропуска на букви!!!

Погребани бяха знайните и незнайните минали дрязги.“⁸

Годиците погребват миналите конфликти, това е стара и вечно нова история, която от наша гледна точка може да бъде много печална, но тя в същност е напълно естествена. Един поет с такова високо самочувствие като Теодор Траянов трудно намира общ език ако не с по-големите, то с равните на себе си. Тук не става дума за лош характер — Траянов е бил много добър човек, а за егоизма на таланта, за неговите субективни капризи, които го заслепяват да види тези, които стоят редом с него. Но когато навлезем в жизнената биография на поета, когато се докоснем до интимните подробности на неговите взаимоотношения, до психологическата обстановка, в която живее, ни стават ясни причините за съдбоносните кризи в отношенията му с други негови съвременници, разбираме защо Траянов вижда в лицето на Лилиев своя най-голям враг. Тук работата не се свежда до случайни недоразумения, до несъответствия на характерите, а до особени черти на таланта, които ще наречем непреклонност, в неспособността му да се откаже от себе си, да прави компромиси със съвестта си, да тръгне на отстъпки, засягащи неговата естетическа същност. За Траянов говорят, че не е обичал да влиза в конфликт с хората, че бил възпитан човек с мйра в отношенията си с другите хора, но има моменти в живота му, когато нарушава всякакво чувство за справедливост и изпада в крайности, които днес могат да изглеждат дори възмутителни. На нас ни се ще той да е бил по-справедлив към Лилиев, Йовков, към други свои съвременници, но това са сантиментални пожелания на днешния читател, на когото му се иска взаимоотношенията между неговите любими герои да се изграждат на мирна и тиха основа. Но в живота те придобиват по-друг характер.

Теодор Траянов става централна фигура в „Хиперион“, а Лилиев — в „Златорог“ — две списания, които воюват помежду си на живот и смърт. Водаческите амбиции на Иван Радославов и Вл. Василев ги карат да изтласкват своите поети на предната редица на нашата национална литература. Това изостря съперничеството между двамата поети и изкопава пропаст

⁷ Вера Балабанова. Теодор Траянов. . . , с. 53.

⁸ Пак там.

между тях, конфликтът и разрывът между двамата поети става неизбежен, като в определен момент придобива твърде неприятен оттенък. Тогава в отзивите на Траянов за Лилиев се прекрават твърде неблагоприятни нотки не само за поета, но и за човека. Траянов се оказва преследван от злостата на „интелектуалните джуджета“, от „поетическите лилипути“, които го ненавиждат, защото се страхуват от него. Его равностоятката, която Траянов прави пред Дора Дюстабанова: „Голяма любов и почести ми поднася младото поколение, но и с голяма омраза работи малката озлоблена тайфа от съвременниците ми начело с мафията на Василев и Лилиев. Разбира се, Василев е жалка играчка в ръцете на Лилиев, който ще умре от завист!“ В друго писмо той нарича Лилиев „пепелянка“, която го дебне, за да го клъвне. Независимо от всички недоразумения, които в течение на времето възникват между двамата поети, на нас днеска ни се иска Траянов да е бил по-обективен към Лилиев, но това в живота трудно става.

Ще споменем и за отношенията между Траянов и Людмил Стоянов, за които става дума в кореспонденцията. Първата си стихосбирка „Видения на кръстопыт“ (1914) Людмил Стоянов посвещава „На Теодор Траянов, в знак на възхищение и сърдечна дружба“. Людмил Стоянов бил съвършено искрен към Траянов, считал го е за свой учител, възхищавал се е от поезията му, в неговото творчество открива „пророческо ясновидство“, той за него е истински богоборец. Двамата поети са първите редактори на „Хиперион“, те живеят със самочувствието, че откриват нова страница в историята на българската литература. Но по логиката на вътрешното развитие на двамата поети настъпва критичен момент, когато те трябва да се разделят. Било поради идейното развитие, било поради разни житейски обстоятелства недоразуменията си казват думата, връзките на техните отношения започват да се разкъсват, те все повече се отчуждават и дотогавашното приятелство прераства във вражда и открита ненавист. Кой е виновен за едно такова развитие на отношенията между двамата съратници? Трудно е да обвиним когото и да е. Вниквайки в причините на подобни стълкновения, ние ставаме по-снизходителни към обидните думи, които си разменят. Защото става дума за сблъскването на различни човешки съдби, които в даден момент придобиват определен характер. Но чувството за справедливост ни задължава да подчертаем факта, че към края на живота си Людмил Стоянов написал трогателни думи за Траянов: „Това голямо дете“ — тъй го наричаха приятелите му: той наистина издаваше една видима безпомощност в живота, пълно пренебрежение към фактите независимо дали са благоприятни или не за него. Измислицата и правдата живеяха в съзнанието му в най-ясна дружба. Въображението му даваше свой облик на нещата и събитията, свое съдържание. Оттук — противоречивостта между постижимо и непостижимо, между първично и цивилизовано в чувствата, всекидневното препъване в невидими прагове.“⁹

Това са любовитни и трогателни отношения между различни поети. Неслучайно Траянов повече се разбира с по-второстепенни писатели, отколкото с първенците в нашата литература. Например той поставя разказите на К. Стефанов, печатани в „Хиперион“, над разказите на Йордан Йовков или драмата на Фурена „Магията“ над „Албена“ на Йовков. В лицето на по-незначителни писатели той не вижда съперници, те са му предани до себеотричане и до себеобезличаване. Но в други, като Трифон Кунев например, той се съмнява и ги заклеймява с предателство и непризнателност. Ние вече достатъчно сме привикнали с подобни аргументи и знаем, че в изкуството няма благодарност, че талантът стои по-високо от морализаторските съображения. Разбира се, днес можем да съжаляваме за личните нападки на Траянов към един или друг от бившите му съратници, за неговата прекалена мнителност, но ни е трудно да го осъдим.

Траянов живее с една месианска илюзия за себе си и своето творчество, което определя и отношенията му с другите. Тази негова илюзия е, че след Христо Ботев той е най-големият поет на България. Той заживява с това си самовнушение, което му изиграва зла шега. Във всяко мисионерство е заложен индивидуализъм, а негово необходимо последствие е самообожествяването. Големите разочарования, които преживяват Траянов и Радославов, са закономерно явление на това самообожествяване. От писмата, които си разменят, ние усещаме, че те са били, че те са съществували, възприемаме ги с техните житейски проблеми и все пак не мо-

⁹ Теодор Траянов, Избрани стихотворения, С. 1966, с. 21.

жем да се освободим от чувството, че те са били призрочни същества, защото са лишени от здравето чувство за реалност и зад тяхното самочувствие остро усещаме тяхната безпочвеност. Те не могат да се примирят с ролята на скромни труженици на перото. Даже и когато са принудени да изпълняват подобна роля, тяхната мечта е да станат спасители на националните ценности, в крайна сметка — на духовните ценности. Те се стремят да постигнат максималното, което е възможно да постигне отделната личност, която застава над всички останали.

Затова нищо не може да ни даде по-ясна представа за месианската илюзия на Теодор Траянов и Иван Радославов, както тези писма. Нищо не може да ни даде по-реална представа за трагическите последици от една такава илюзия. Онова, за което само смъртно сме се догаждали от неговото творчество, тук става особено очевидно. Той е целият в тях — със своята месианска обреченост, с избранническото си самочувствие. Зад него е стоял Иван Радославов, който ревниво го охранява. Ще се осмеля да твърдя, че тази кореспонденция заслужава да заеме своето място в историята на символистическото движение у нас. От нея става ясно не само какви личности са били Траянов и Радославов, но и какви цели са преследвали в творчеството си. Те са били много упорити и последователни в своите търсения. Такива хора, ако са силни личности, каквито несъмнено са били двамата приятели, те непременно ще искат да изведат до край борбата, която са започнали. И ако у такива личности се зароди някоя идея — все естетическа или философска, те ѝ се отдават изцяло, нещо повече, те се намират в абсолютна зависимост от нея, те са погълнати от нея до самоопиянение, те тръгват да я осъществяват с непоклатима убеденост, която може да се възприеме за ограниченост на ума или за безкритично заслепление на духа. Такъв е бил Теодор Траянов, такъв е бил и Иван Радославов — до края на живота си те остават подвластни на своята идея за месианската роля, която имат да играят в българската литература. В това се изразява и тяхната съдбоносна историческа грешка, за която ще стане дума друг път.

ИЗ КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА ТЕОДОР ТРАЯНОВ И ИВАН РАДОСЛАВОВ

Много от писмата на Теодор Траянов до Иван Радославов (1928—1934) са без дата и затова ще ги групираме по проблемите, които се поставят в тях. Голяма част от тях са или изчезнали, или се палят в личния архив на Вера Балабанова. Всички те са писани от София и са адресирани до Пловдив. Обикновено Траянов се обръща към Радославов с думите: „Незаменими Иване“, „Неистови, неизтощими Иване“, „Незаменими приятелю“, „Единствени ми приятелю“, „Незаменими съратнико и другарю“, „Великолепни Иване“. Иван Радославов е поддържан в обръщението си: „Скъпи приятелю“, „Драги приятелю“, „Скъпи, единствени приятелю“. Ще цитираме отделни фрагменти от тях, които според нас представляват интерес за съвременния читател.

Понеже Иван Радославов е в Пловдив, основната тежест по редактирането на сп. „Хиперион“ ляга върху плещите на Траянов. Почти във всяко свое писмо поетът го запознава с проблемите, които възникват във връзка с поредната книжка на списанието. В едно писмо той споделя, че никак не му се иска да остави „Хиперион“ изцяло на Митьо.¹⁰: „Той, изглежда, не му се иска да го издава, но не смее да го каже. Тук бях намерил издател, но се отказа. . . Съдба!“ Той отново подканя Радославов да му изпрати нещо от своята „История“¹¹, съобщава му, че от „Пантеон“ е написал за „Новалис“ и е доволен.

В друго писмо Траянов пак занимава Радославов с проблемите около организирането на следващата книжка: „Минчо“¹² се е обърнал! Като петел в кълчища. Не е за него работа. Бях му доста сърдит, но онзи ден ме срещна и така искрено ме погледна, че му простих в душата си всичко. . . Няма никакво влияние. Изглежда не е роден да командва! Лек е и широк, а главно безволен. И Митьо скърца със зъби, че можели някога да помислят, че „Хиперион“ ще спре! Хич не му се иска да го издава.“

¹⁰ Димитър Господинкин, издател на сп. „Хиперион“.

¹¹ Става дума за неговата книга „Българска литература“, която излиза през 1935 г.

¹² Мирослав Минев,

Списанието все по-мъчно излиза, материалите са оскъдни, то няма и печатна база. В другото писмо той отново се оплаква: „Хиперион“ ще излезе след 3—4 дена. Уморих се вече. Отрови, отрови и отрови. С какво ще напълним 5-а и 6-а книжка — не знам. Добре е, че ще я открием с твой увод. Ами нататък още 80 страници?! Моис¹³ ще напише по повод нашумелия роман на Ремарк „На Запад нищо ново“.

Друг път Траянов споделя: „Вярвам много ти е харесал разказа на К. Ст.¹⁴ Тоя хиперионец открива нова глава в българската белетристика.“ (Която време е да се освободи окончателно от селото и от битовия си фон.) Той се възмущава: „Що за дивашина въвежда Митьо в „Хиперион“ — непременно моите стихове на първо място?!“

В друго писмо споделя: „Книжката криво-ляво ще излезе. Но непременно, Иване, приготви нещо. Без твоите работи — всичко е афиш.“

Понякога Траянов изразява мнението си за отделни писатели: според него между Елин Пелин и Йордан Йовков се нарежда едно ново поколение разказвачи. „Мировата катастрофа“ дели времето на две —отсам и оттатък 1914 г. „Тежко на тоя творец, който не се справи с тоя решаващ фактор.“

В едно писмо Траянов изразява любопитно мнение за „Вечните спътници“ на Мережковски: „Знаеш ли, че превода на Людмил не е бил тъй лош, както предполагаме. Но квази „есетата“ на Мережковски са лоши, миришат на мухъл и руско своенравие. Просто не мога да си обясня европейската слава на тая книга! И с право забелязва Дора,¹⁵ че в най-малката твоя литературна бележка има повече истина и злато, отколкото тия безформени руски умувания. Казвал съм ти го: да бе писал на някой европейски език и ти щеше да си арбитър. . . (не се чете), а не всевъзможни съмнителни „европейци“. Но нищо. Що са дни напред — наши са!

Но знаеш ли, че едно твое пророчуване се сбъдна. Пътуваният книжар ни разправя, че е спечелил 6750 лева от моите „Романтически песни“, че тя била сега най-четената стихосбирка след „Български балади“! И че хората ги четат и пеят, без да се интересуват кой е техния автор. „Това са народни песни, г-н Траянов“ — заключи този културтрегер.“ Поетът иска да зарадва Радославов със съобщението, че името на Петър Кашмеров било доста популярно и „той е ценен наравно с другите от плеядата?!“! Името на Радославов било известно почти наравно с това на д-р Кръстев.

Март 1929 г. Траянов е на мнение, че трябва да създадат едно безпартийно културно-обществено списание, в което да участвуват хора от различни лагери. Много е необходимо да се гледа на „Хиперион“ като на една такава обществена трибуна. Съобщава му, че Стоян Атанасов е спечелен за издател, намира го за „честен човек“. Ложото било, че страшно много се бил влияел от Николай Райнов, но отсега нататък вече щял да го слуша. Райнов имал напълно „хиперионовски“ идеи и затова трябвало да се ориентира и отиде при тях. Той завършва писмото си с думите: „Ех, братко, какъв зор съм видял с „Освободения човек“ — само аз знам! Не подозирах в себе си толкова християнско търпение и смирение. Бога ми!!!“

29 ноември 1929 г. Димитър Господинкин го е предупредил, че „ако не намерим издател — ще издава и тая година „Хиперион“. Бедният! Пъшка, въздиша и лига всежди. . .“

31 март 1930 г. „Хиперион“ едва-едва изкарах. Омръзнал ми е, въпреки че знам колко е необходимо издаването му. Митьо се бе отчаял и искаше да спре на 4 кôла! Хеле, кандардиха го. Щом няма от тебе материал — той се отчайва! Прав е! Без твоите работи книжките са сякаш без гръбнак! Моля те изпрати веднага нещо за трета книжка.“

Траянов използва всички прояви на Радославов, за да го поощри. Той хвали неговата статия за „Делото“¹⁶ на българските символисти, макар тя да е доста фрагментарна и на няколко места да е изпаднал в „младежко вдъхновение“. Той му се чуди, че може да работи при толкова тежки условия и добавя: „Ний сме кираджийски коне и нищо не ни плаши.“ Съобщава му, че все още е „във вдъхновение“ и че ще помести в поредната книжка на „Хиперион“ след-

¹³ Моис Бенароя. — Хиперион, 1929, кн. 5—6.

¹⁴ Константин Стефанов.

¹⁵ Дора Дюстабанова.

¹⁶ Хиперион, 1928, кн. 5—6.

ните стихотворения: „За апостола“, „Венценосеца“, за Вазов, Клайста, Едгар По, Нервал, Ролин и Рембо.¹⁷

Траянов чете последните писма на Радославов и ето какво констатира: „Ти от година на година сякаш ставаш все по-млад и по-вдъхновен! Така е и така нека да остане! А какъв размах е в статията ти за Любен Каравелова!¹⁸ И знаеш ли какво задоволство и удовлетворение изпитвам при мисълта, че ние, именно ние, някогашните (а, може би и сега!) безотечественици станахме хранители на националната ни съкровищница!!! Още една година (прав си ти) и всички клоки, доноси и заблуждения ще престанат. И трябва да престанат! Хиперион е жив и ще живей!“

Понякога Траянов прави отделни забележки за изпратени от Радославов материали и критически оценки: „Няколко реда за твоята рецензия! — му пише той веднъж. Възхитителен похват в изтъкването на същественото, в отрицателен и положителен смисъл. Което особено бие на очи — то е сигурността в заключенията, но по един пункт ще те помоля да поразмислиш: не си ли премного строг спрямо Фурнаджиева? Наистина първата му сбирка беше *по-динамична* и по-искрена, но това момче има нещо, което рязко го отличава от другите, без да е много по-голям! Разбира се, Иване, аз не искам нито на йота да ти повлияя в преценката, защото виждаш и си виждал винаги *по-вярно* много работи? . . .“

Юли 1929 г. Траянов е чел статията на Радославов за д-р Кръстев¹⁹: „Работата ти е гениална и ще остане образцова“ — му пише той.

29 ноември 1929 г. „Скъпи Иване, преди всичко приеми възторга ми за рецензията. Всяка една е майсторско творение, сама за себе си! И като си помисля, че твоя „главен“ конкурент е „наш Владо“ — ужас ме обвзема. Бедния, бедния! Той се е объркал в театъра като пате в решето. Станал е за смях. Вчера му говорих искрено да пази поне достойнството на българския писател и да не става оръдие на един малоумен и престъпен министър като Найденова. Пъшка, пъшка и пъшка! Не вярвам да се задържи 3—4 месеца. Разправам вчера какво нещо е театралната проблематика на съвременността, законите и разрешаването ѝ в рамките на националната култура. А той мига и само мига. Такава простачина са нашите „идейни противници“!! Иване, братко мой, бъди горд, че си сам сред тая апокалиптическа посредственост.“ Траянов споделя, че пише с „такъв повишен тон“, защото забелязал в последните му писма „не само резигнация, но и песимизъм“. Той продължава: „Когато ти, личност с неоспорим дух, можеш да изпаднеш в такива настроения, то какво да правят василевци? Или ще кажеш, че тях ги пази като броня собственото им невежество? Не, братко, свинското самодоволство ги пази от истината!!!!“

Поетът изпраща на своя приятел „Сърдечно много здраве от Дора. Като четохме рецензиите, тя казва: Иван е гениален! Прав си Тодоре! Славен човек е.“

Друго писмо без дата: „Скъпи Иване! Ти познаваш моята настоячивост! За мене изглежда много няма,²⁰ но Христо е оптимист. Ех, братко, много омраза сме събрали — от кого ли не! Аз мисля, че не повече от година ще трае това непоносимо положение. Иначе неправдата наистина би била „апокалиптична!“

Не можеш си представи с каква суматоха очакват „Историята“ ти! Особено изглежда да са смутени нашите бивши съратници и приятели. Погледнати в перспективата на „Историята“, колко от твоите портрети ще запазят блясъка, който си им дал така великолепно? — Неблагодарници. Няма какво, неблагодарността е отличителна черта на дребните хора.“ Траянов се оплаква, че сърцето му е „органически болно от отровите на тая безхарактерна папlach. Но те чувствуват великото ни презрение и се свиват като смачкани котета!“ Съобщава му, че Н. Рай-

¹⁷ Хиперион, 1928, кн. 5—6: „На венценосеца“, „Към апостола“, „Към свободния“, „Столетник“ (В памет на Вазова), „Аквитанският принц“ (В памет на Жерар де Нервал), „Тринадесетият“ (В памет на Морис Ролин), „Ленора“ (В памет на Едгар По), „Исландска Мадона“ (В памет на Рембо), „Смъртта на исполниа“ (В памет на Хайнрих фон Клайст).

¹⁸ Хиперион, 1929, кн. 1—2.

¹⁹ Пак там, кн. 4.

²⁰ Траянов кандидатства за драматург в Народния театър.

нов заявил: „История на литературата може да напише у нас само Ив. Радославов! Личността си остава личност, когато въпреки всякакви неприятности, без да иска, говори и отстоява справедливото.“

2 декември 1928 г. „Не можеш си представи колко ме освежи писмото ти. Дръж, Иване, дръж добре делото в ръцете си! И никога не забравяй, макар и света да се продъни. Кой друг ще го извърши?“ Той внушава на Радославов, че на всяка цена трябва да „кандардиса“ Данов да издаде „Химни и балади“, съобщава му, че е получил известие от Франкфурт, а също така и от Чехия и Хърватско, че искат да му преведат стиховете: „— А и пари ми трябват. Вчера пристигна Васко²¹ с нерадостни работи. Като се видим, ще ти ги разправам! Съдба!“

В писмата си Траянов изразява отношението си от редица свои съвременници. Най-често говори против „златорожките пушове“, които имат отрицателно отношение към неговото дело. Основната причина за тази недооценка той открива в поведението на „великия български поет“, за какъвто златорожци обявяват Николай Лилиев: „Наистина микроскопичен великан бил тоя старозагорски син.“

Друг път Траянов споделя: „Не съм добре. А очаквам всеки ден Жанет,²² а може би и Асен.²³ Съдба! Като виждаш, и в библиотеката²⁴ не можах да се настая. Жестока българска действителност! Но нищо. Лошото е, че не съм вече здрав като по-рано. А и твоето положение не е по-добро от моето! . . .

А сега, Иване, слушай едно ново мое разкритие: за целия наш неуспех миналата година около заемането на театъра — главния и единствен виновник бил Николай Лилиев, който самоуверено заплашвал с оставка, а главно убедил и в нашата „некадърност и маниачество“ онова пакостно човече Стайкова. Разбира се, главното говедо си остава Найденов. За своето място Николай чрез Стайкова и П. Тодорова се е борил до излизането на заповедта! А колко хитро поискал той чрез посторонни лица да ни заблуждава! Малък човек, малко сърце, малко творчество! Прав бил нашия Жорж²⁵, дето го нарича Игнатий Лойола!“

Друг път Траянов обвинява Моис Бенароя, че със своята наивност не е можел да разбере „тия нечестиви съвести“, които са „най-пакостните в културния ни живот! Видж оная микроскопическа гадина, наречена Васил Пундев — способен с капка вода да ни удави! Ами Д. Митов, безсрамният храненик на Алианс Франсез? — Целия е овонял от подлост и идолопоклонничество“. Поетът се оплаква: „Аз съм зле, много зле.“ Той говори против Людмил Стоянов, Трифон Кунев, М. Арнаудов, за него те са „подли и долни хора“. За Арнаудов казва: „Тоя полуграмотен интригант.“ Изобщо се чувства много „нервозен“, макар да ненавижда „нервозността“.

В едно писмо до Траянов Петко Росен се възмущава, че Моис Бенароя го сравнява с Иван Радославов: „Нерде Шам, нерде Багдад! — вметва Петко Росен. — Не забравяйте, че и Коста Тодоров бяхте провъзгласили за адепт на Млада България, че реверансите и поклоните са ваша литературна проба.“ Той се подписва: „Преждебившия Петко Росен“.

Ето и коментара на Траянов: „Както виждаш, брате, маските на нашите „свидни“ съратници и идейни другари падат! Страшна българска действителност. Както виждаш, тоя съратник още се е преобърнал, за жалост, и на литературен детектив! Трябва наистина силно и вярно да го е улучил нашия Моис, за да изпищи по такъв начин. Голяма е завистта спрямо тебе и гранитното ти дело! — Псета и нищо повече. Жалко за Петко. И той завърши тъй печално и недостойно!“

15 юли 1928 г. Траянов се възмущава от „нечестивата мисъл“ на Михаил Арнаудов: „Да, Иване, голяма пакост е тоя Мих. Арнаудов. И като си помисли човек, че тоя интелектуален лилипут ще заеме катедрата на един Шишманов! Ах, защо нямам власт да затворя това котило на мракобесие, жестокост и безчестие, кръстено със свещеното име български университет! Хайде стига толкова!“

²¹ Първият син на поета, Васко, който при неизяснени обстоятелства се самоубива в Белгия през 1933 г.

²² Дъщеря на поета.

²³ По-малкият му син.

²⁴ Траянов очаква да го назначат за главен библиотекар в Народната библиотека.

²⁵ Георги Стамов.

Март 1929 г. „Изглежда, че Людмил иска да се примбри и върне. Какво мислиш ти? Каквото кажеш, така ще стане. Разбира се, преди всичко тоя стар другар трябва да даде лични обяснения на мене.“

29 ноември 1929 г. „Ами ти знаеш ли, че в една от своите провинциални „сказки“ Людмил Стоянов ми е ругал (в Лом мисля), по най-хамалски начин. Сега бил дал статията си „Критика и котерийност“ в „Заря“, в която, без да споменава име (подлецът!), хвърлял стрели против нас, а възвеличавал професора. . . ²⁶ Брей че калпав, неблагодарен индивид. Всичко дължи на тебе и на мене. . . Храни куче да те лае! . . Всичко, което е по-силно в стиховете му, повече от половината в тях е мое дело, мой талант. Скотът му със скот! Но доста, че почна да мирише самото ми писмо!!!“

31 март 1930 г. „Тая заран прочетох внимателно статията на Василев „10 години „Златорог“ ²⁷ Господи боже! Каква убога мисъл! Каква лъжа! — Аз не бях я чел внимателно. Та това ли интелектуално джудже било твоя противник?! Срамота е за нас, вярвай, Иване, срамота е! Няма ли да видим нещо по-достойно отсреща си? Тоя „писач“ бил наистина по-дребен, отколкото сме го смятали. И как може един Лилиев да дружи години с това чираче?! По дяволите! Пиши ми какво ти прави „Историята. . .“

19 март 1933 г. Траянов се оплаква от Трифон Кунев, че му пречил за назначението в театъра: „Той и никой друг ни е бил и е най-скрития и най-подъл враг, лукав и завистлив.“ Пише, че се намира в „скверно и отвратително положение“; „Можеш да си представиш и онова във Виена“.

25 март 1934 г. „Много печален беше моят имен ден тая година. Но нищо. Съдба. Както и трябваше да се очаква, Трифон Кунев и тоя път избяга. Колкото за твоята работа — бди спокоен. Говорено е на министъра от много места и оная пошла баба Михаил Арнаудов нищо няма да направи с подлостта и интригите си.“

Твърде любопитно е отношението на Траянов и към Йордан Йовков:

Март 1929 г. „Албена“ — слаба работа, но Масалитинов е създал добри напненски типове. Тук страшно се хареса „Магията“ на Фурен — пиеса 1 000 000 пъти по-хубава, по-драматична и по-дълбока от „Албена“. Разбира се, „Магията“ няма да види сцена, въпреки че Вл. Василев я цени високо и се заел да влияе за приемането ѝ.“

31 март 1930 г. „Препрочитам, Иване, томовете на Йовкова. Голям белетрист е тоя добруджанец, дори по-голям от Влайкова, като изключим Коста Стефанов, безспорно Йовков е най-големият от всички съвременни белетристи. Романтик най-чиста проба! А главното — наш е, по художествени средства, по отношение към действителността, по всичко. Индивидуалист до крайност.“

2 март 1934 . Траянов пита Радославов: „Как върви изложбата на Васил Стоилов? Той наред с Илия Петров е най-талантливия от младите. Направи всичко възможно да му се откупи нещо за вашия музей.“

В редица от писмата си Траянов споделя с Радославов личните си творчески планове, настроенията си, мислите си по различни въпроси: „Драги Иване, положението с нищо не се е променило. Омръзна ми да седа сам. (С кого?) Много исках да дойда в Пловдив, но не знам има ли къде да преспя. Аз поработих. Написах посвещението за Яворов и Хайне. Тия дни по всяка вероятност ще напиша за Бодлера. Разбира се, посветено на тебе. Та на кой друг!“

²⁶ Стефан Младенов.

²⁷ Очевидно Траянов е раздразнен от „баланса“ на десетгодишнината на „Златорог“, в който между другото Вл. Василев пише: „Не съм мислил „Златорог“ да бъде списание на една школа. Най-напред, никоя литературна школа няма да бъде наша: ще я вземем от другите, след които вървим, няма следователно да бъдем оригинални. Сетне, школата не може никога да покрие и най-фанатичния си носител, и своя създател дори — все пак той е нещо друго, самобитно и безкрайно индивидуално. Добрият писател е вън от всяка школа, защото сам е една школа. Затова никога към литературата не съм могъл да имам едно отношение на формула. Дирил съм винаги личността — оригиналната, интересната творческа личност, като двигател на литературното развитие“. Според Вл. Василев в нашата малка литература едно списание мъчно може да се подчини на едно единствено поетическо начало. Опитите на някои списания да създават школи са доказали това. Очевидно той има пред вид и „Хиперион“. Затова в „Златорог“ се срещат хора от три поколения, често различни по своето отношение към живота и изкуството, по тенденции и същност на творчеството си (Златорог, 1929, кн. 10, с. 491).

15 юли 1928 г. Чел в читалището новата книжка на „Българска мисъл“ и отново се възмушава от „нечестивата мисъл“ на българските литератори. „Бедна българска култура! Такова омерзение почувствувах, че ако не си ти, в когото единствено вярвам, че ще тури всички безчестници и търгаши на мястото им, бих махнал с ръка на тая българска литература, бих се затворил, бих написал каквото съм си предначертал, но с условие да се печати 20 години след смъртта ми. Но господ се е погрижил за всичко и не оставя дърветата да растат до небето, и е създал Иван Радославов! Убеждавам се все повече, че ний сме се родили с една голяма мисия за тоя беден, добър наш народ. Защото я си представи нашата литература без нас двамата?! Какво развихряне на посредствеността би се получило! Но тая зима, живот и здраве, ще успеем да накараме да замлъкнат много неприятели. . . за чест на националната ни култура.“

Март 1929 г. „Тежки бури ме навестиха тия дни. Разбира се, от Васко! Съдба. Ще ги издържа, нали така е било писано! Не знам какво бих направил в такива минути, ако не бе край мене великото сърце на Дора. Ужас и нищо повече. Но. . . точка.“

Траянов се готви по всяка вероятност през месец юли да прекара с Дора Дюстабанова в Кричим или Копривщица, защото не е добре с белите дробове. Той чувства, че ако остане в София, „формено ще полудее“. Съобщава му, че е чел призива на Боян Дановски в „Независимост“ и се възмушава от „интелектуалния въшльо“ Крум Йорданов. Той се оплаква на Радославов, че няма „никакво настроение, никаква радост! Проклетие!!!“ Такава е „ситуацията на положението“.

31 март 1930 г. „Единственият мой приятелю, че не съм ти се обадил — както и можеш да си помислиш — има и няма причини. Просто бях убит във всяко отношение. Няма да мога да си откъхна дотогава, докогато не се уреди работата с Виена. Ужас и безумие. Съдба! Това е причината, че не мога да почна отново „Пантеона“. Ако не е Дора при мене, бих полудял. В такова душевно състояние се намирам.“

25 март 1934 г. „За „Пантеона“, както виждаш, обаждат се само младите и най-младите. От нашите хиперионовци Павел Спасов се отсрами в списанието си „Стара планина“. В съботния брой на „Камбана“ имаше доста смислена рецензия“.

ТЕРМИНИ И ПОНЯТИЯ В СРАВНИТЕЛНОТО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Георги Вълчев

В същност онези от нас, които изследват междулитературни отношения, се ползват години наред от този неотменим арсенал на сравнителното литературознание и изкуствознание. Друг е въпросът, разбира се, доколко тези понятия и термини се усвояват като действително компаративни. Опити за теоретичната им постановка и по-конкретно определение у нас не са правени още, а сравнителното изучаване на европейските литератури през последните сто години ни поднасяше не съвсем убедителни формулировки за най-оперативните от тях. Едва през изминалото десетилетие бе постигната теоретична и методологическа характеристика на компаративните понятия и терминология в съзвучие с една приемлива, съвременна концепция за сравнителния анализ на художествените факти и явления. И преди всичко в трудовете на европейски известния словашки учен, доктор на филологическите науки Д. Дюришин от Словашката академия на науките. Необходимостта да се унифицира на днешния етап от литературоведското ни мислене компаративната терминология ме накара от теоретичните разсъждения за сравнително изучаване на литературите на Д. Дюришин да извлекла и конкретизирам определения и формулировки за най-съществените и най-оперативните компаративни термини. Не толкова да поучавам със заимствувани поуки, отколкото да призова и изразя упование, че е дошло време да започнем работа върху „Речник . . . и История на българското сравнително